

“פנים אחרות” לבוטשאטש: עיון בסיפורים “יעקילי” ו”הנעלם”

א.

שני הסיפורים, “יעקילי”, על שתי נוסחאותיו, ו”הנעלם”, נכללו בקובץ סיפורי החדש של ש”י עגנון אשר יצא לאור מעזבוננו, בעריכת הגב’ אמונה ירון. כמו יתר הסיפורים שבקובץ, רקע הסיפורים הוא העיר בוטשאטש, מולדתו של עגנון. ואולם שני סיפורים אלה נבדלים מיתר חלקי הספר בשני דברים הסותרים לכאורה: מצד אחד, מציגים הסיפורים הללו דמויות גיבורים מורכבות ומעוצמות, רבות ממדים — דמותו של יעקילי ודמותה של האדונית ב”הנעלם”, על רקע של דמויות שטוחות וחד-ממדיות; ומצד שני — קיימת בהם התייחסות בלתי רגילה בעוצמתה ובטיבה לעיר בוטשאטש בכללה, לעיר כעיר, ולא דווקא לאיש זה או אחר שבתוכה.

דמותה של האדונית בסיפור “הנעלם” שייכת לתחום המצוי בכמה מקומות בסיפורי עגנון — תחום העיוות האירוטי, האכזריות והטירוף הנילויים לארוס במלוא עצמתו. דוגמה לכך מצויה אפילו ב”שירה”, אך הסיפור שלפנינו קרוב ביותר לסיפורו של עגנון “האדונית והרוכל”, שנדפס בכרך “סמוך ונראה”. ואולם בעוד שב”האדונית והרוכל” הציג עגנון את הארוס המעוות במושגים דימונולוגיים, כשצייר דמות של אשה-שדה (סטריגה בלשון ימי הביניים, ואמפיר בלשוננו כיום), הרי ב”הנעלם” רמז לעיוותים פסיכולוגיים שגרמו לטירופה של האדונית ולהתעללותה בדרך הופמן, החייל היהודי החטוף המנסה לחזור לביתה, בעיקר בתוספת שהוסיף לסיפור, “ספר הימים של האדונית” (עמ’ 486—491). מעניין הדבר שאמו של דן הופמן, האלמנה שמתה ביגונה על העלמו של בנה, יודעת על הקשר בין “האדונית והרוכל” לבין גורלו של בנה, בשעה שהיא מקוננת בפני בני העיירה כי בנה נפל בידי שדה בדמות פריצה (עמ’ 472). ניתוח דמותה של האדונית יסייע בוודאי להעמקת ההבנה ביסוד האירוטי ביצירתו של עגנון, אך לא בכך עוסקים אנו ברשימה זו.

דמותו של יעקילי, בשתי נוסחאות הסיפור (עמ’ 501—517) אף היא דמות מורכבת ועשירה, דמותו של מורד במוסכמות ופורק עול החברה, למרות שהן מצד מוצאו והן מצד משפחתו לעתיד הוא מקושר בשלשלת גדוליה של בוטשאטש. ייתכן שהמחקר בעתיד יעלה כי קיימים קווי דמיון בין יעקילי וגורלו המר לבין ישו, אם כי קשה לדעת למה נתכוון המחבר בהשוואה זו. בדמותו של ישו בסיפור העברי — בנובלה הימי-ביניימית “תולדות ישו”, נקבע כי חטאו העיקרי היה זלזול בתלמידי חכמים — וזה גם חטאו של יעקילי בעיני בני העיירה. היצאתו להורג של יעקילי על לא עוול בכפו מזכירה את צליבת ישו, והתכנסותם של הרב וקומץ יראי שמים

שבעיירה הרוחצים ידיהם ואומרים כי לא הם שפכו את הדם הזה מזכירה בצורה מהופכת ואירונית את מעשה פילאטוס במסורת הנוצרית. ואולם כאן ענייננו בעיקר בדמותה של העיירה, ולא בדמותו המורכבת והמרתקת של יעקלי עצמו.

ב.

היסוד המשותף לעלילה בשני הסיפורים הללו נעוץ ביחסים בין הגיבורים — דן הופמן ב"הנעלם" ויעקלי — לבין העיירה. יחסים אלה ניתנים להגדרה בפשטות כמעשה לינין' קיבוצי שעושה העיירה בשני אנשים אלה (וב"הנעלם" הנפגע העיקרי הוא לא דן, אלא אמו האלמנה, ובמידה מסויימת בלהה אוהבתו, בתו של גודיל החייט). הסיפור "הנעלם" מסופר על רקע הטראומה הטראגית שנתרחשה בקהילות ישראל במזרח אירופה בעקבות תהליך האמנסיפציה, שלבש דמות אכזרית כשהוכרחו הקהילות לספק מכסה קבועה של צעירים לצבא. טראומה זו נזכרת בכמה וכמה סיפורים בספרות העברית, וייתכן שהיא חיה עמנו כיום במדינת ישראל, וניכרת בסירובם של חוגי החרדים לשלוח בניהם לצבא במסווה של "בני הישיבות". ואולם בתוך הסיפור בו אנו דנים השאלה היא כיצד נבחר המועמד להיות קרבנה של הקהילה. ראשית, קובע המספר, באותה שנה לא יכלה הקהילה לשכור אנשים זרים תחת בניה, משום שהחברה קדישא הוציאה את כספי הקהל להרחבת בית העלמין; משמע, עדיפות ניתנה למתים על פני החיים. משנתברר הדבר, הפילו גורל בין צעירי הקהילה, ואז, מספר עגנון, "ויצא הגורל על משרתו של נגיד אחד מן המסולתים שבקהילה, ומשגטלוהו ממנו קדר עליו עולמו עד שחייו לא היו חיים" (עמ' 449). אין זו אותה אירוניה, שתציה עוקצת וחציה מלטפת, שרגילים אנו למצוא בכתבי עגנון, אלא סרקאזם מריר ואכזר: תחת אותו משרת של "נגיד מן המסולתים שבקהילה" נשלח בנה היחיד של אלמנה שטרם הגיע לגיל הצבא, ובעוד שלגבי הנגיד הלז "קדר עליו עולמו" הוא בחינת מליצה, הרי לגבי האלמנה זו עובדה, וכתוצאה מכך דעתה נטרפת עליה וסופה מתה בייסורים קשים.

יחסו של עגנון לקהילה בא לידי ביטוי גם בתיאור דרך בחירתו של דן הופמן. גודיל החייט מתנגד לקשר שבין דן לבין בתו בלהה, "שאביה של הנערה בעל פרנסה היה ובעל דירה היה וגבאי בבית הכנסת של החייטים היה ואבותיו כמה דורות קודם קרובים היו במקצת לאבותיו של ר' ליבוש פרנס חודש, הישב להתחתן בבעלי בתים" (עמ' 450). משום כך מסבב ר' גודיל את הדברים כך שדן יישלח לצבא על ידי אותו ר' ליבוש עצמו. לא די לו לעגנון להציג חייט ופרנס שבקהילה הפועלים לסיכון חיי נפש מישראל בגלל חישובים של כבוד וייחוס; הוא מוסיף לכך את ההסכמה שבשתיקה של העיירה כולה, המקבלת את ה"פתרון" של ר' ליבוש כמשביע רצון, ובכך הופך הדבר מנקמנות פרטית אכזרית ללינין' קיבוצי.

בהמשך הסיפור מתאר עגנון שעד אחר צעד את ההתקשחות שחלה ביחסה של הקהילה אל האלמנה, כיצד מעייני רחמים הולכים ונסתמים, וכיצד לבו של

הציבור הולך וגס בסבלה. הדבר מוצא את ביטוי אפילו לאחר שהוור דן לעיירה לאחר עינויי בידי האדונית, כששפיות דעתו לא תורה אליו: אין העיירה מוצאת רחמים בלבה אף לפרנסו (עמ' 485). עד מותו כעבור שנה.

בסיפור זה מציג עגנון איפוא את בוטשאטש ללא כחל וסרק, כעיירה אכזרית, הגורמת בעקיפין למותה של האלמנה ולגורלו האכזר ומותו של דן הופמן. ואולם מידה של צידוק ניתן למצוא בדוחק, שכן מישוה, בסופו של דבר, צריך היה להישלח לצבא, כלומר מישוה צריך היה לסבול. צידוק זה אינו קיים כלל ב”יעקילי”.

ר' ישראל שלמה, איש החברה קדישא בבוטשאטש, הוא תליינו של יעקילי, האיש שהביא לידי כך שיוצא להורג על ידי תליין נכרי בעוון עלילה שפלה, כאילו שדד את ביתו של ר' ישראל אברהם וניסה לחנוק את אשתו. בנוסח א' של הסיפור נראה כאילו כל העיירה יודעת כי יעקילי מצוי היה באותה שעה בסעודה שערך ר' ישראל אברהם, בעוד שבנוסח ב' מזדרזת העיירה להעיד כי יעקילי נעדר מאותה סעודה, וכשהוא מספר היכן היה — אין מאמינים לו. בשני הנוסחים אחת היא המסקנה: כל העיירה שותפה לעלילתו של ר' ישראל שלמה, וכל העיירה אחראית למעשה הלינץ' הנעשה ביעקילי.

אין עגנון מקמץ בשבחים לאישיותו החסודה של ר' ישראל שלמה, וניתן היה ליטול את תיאורו ולשבצו בכל סיפור שהוא כתיאור אחת הדמויות השיגרתיות בציורי העיירה של עגנון. דווקא בכך מצוי הסרקאום האכזר של עגנון, שכן אין הוא מסתיר כלל, בשתי נוסחאות הסיפור, את פעולתו הישירה של ר' ישראל שלמה שהביאה לכך שייגזר דין מוות על יעקילי, למרות חפותו הגלויה מכל פשע, חפות שהוכרה גם על ידי השלטונות שציוו לשחררו — אך מאוחר מדי, לאחר תלייתו. בנוסח א' של הסיפור מביא ר' ישראל שלמה את הדברים לידי כך על ידי שתיקה שבהסכמה להצעתו של הפקיד (עמ' 504), ובנוסח ב' — “לא נח ולא שקט עד שהוציאו דינו לתליה” (עמ' 516), משמע מעשה רצח פשוטו כמשמעו.

פגמים הרבה מוצא עגנון בבוטשאטש בסיפוריו. ניתן להעלות מתוך כתביו עשרות רבות של דוגמאות לביקורת חברתית, לעתים חריפה למדי. ואולם שפיכות דמים, פשוטה כמשמעה, של אדם חף מפשע, באמצעות עלילה אכזרית, שעה שכל העיירה רואה, שומעת ושותקת — דומה שלדבר זה אין אח ודוגמה בכתבי עגנון. המחבר עצמו הרגיש בחריפות היתרה של הדברים, וסיים את נוסח ב' של “יעקילי” בדברים: “מניח אני השערוריות שנעשו בבית ישראל, שאפילו כוונת המספר לטובה, טיפה של קטרוג תלויה בקצה לשונו שיכולה להשקות שדה צחיחה ולהצמיח קוץ ודרדר לדקור בהם שונאיהם של ישראל. אשרי מי שבולם עצמו בשעת סיפורו, ואפילו מתכוון להראות שהמעשים הרעים רעים הם” (עמ' 517). אותה “טיפה של קטרוג” היא כאן קערה ללא שוליים של מרידות ושנאה, ולגבי העצה, “אשרי מי שבולם עצמו”, בוודאי לא קיימה עגנון בשעה שכתב את הסיפור; אולי קיימה בכך, שלא פירסם סיפור זה בחייו (ואף “הנעלם” לא ראה אור בחייו, אולי מאותו טעם), ורק בחון לבבות יודע אם אמנם נתכוון לפרסמו.

ג.

כאילו לא די בעצם שני הסיפורים הללו כדי להוסיף ממד חדש לדמותה בוטשאטש, ממד של אכזריות ושפיכות דמים קיבוצית, הנה הוסיף המחבר קטע ארוך בנוסח ב' של "יעקילי", שיש בו כדי להעמיד בפרספקטיבה חדשה את כל סיפורי עגנון שהעיר בוטשאטש במרכזם. הכוונה לפיסקה המרכזית בסיפור (עמ' 511—514), שפתיחתה תיאור מנהגיה של החברה קדישא שבעיר, ומכאן ממשיך המ־ספר: "אחר שהזכרנו כוחה של החבורה הקדושה ניתן דעתנו קצת על שאר כל החברות שבעירנו, הן גדולות והן קטנות, מהן ששנותיהן כשנות העיר מהן שנתחדשו מקרוב, מהן שאין אדם יודע אימתי נתייסדו ועל ידי מי נתייסדו ומה תכליתן. יש מהן של תורה ויש מהן של מעשים טובים". ומכאן ואילך הולך הוא ומונה, אחת לאחת, כעשרים חברות תורה וצדקה שקיימות בעיר, מתאר בהרחבה את תפקידיהן ואת מנהגיהן. בין החברות הללו מונה המספר חברת לימוד משניות, חברת לימוד ש"ס, חברת לימוד אלשיך, חברת פת לאורחים, הכנסת כלה, "עת ללדת", "מלביש ערומים" "לינת צדק" לסיוע לחולים, חברת עני נסתר, חברת תומכי נדכאים וכיוצא בהן. סיכומו של דבר, חברות אלה דואגות הן לגופו והן לנשמתו של כל אדם שבקהילה מעת לידתו ועד עת מותו, ומסייעות לו על כל צעד ושעל.

תיאור זה ניתן היה לנתקו מן המקום שבו נדפס ולקבעו בתוך כל אחד מן הסיפורים ה"נוסטאלגיים" של עגנון, המתארים את ארחה של העיירה שאבדה בצבעים אידיליים, נוסטאלגיים, מדוע קבע עגנון את מקומו של קטע זה דווקא ב"יעקילי"? הסרקאזם האכזרי בולט לעין: אותה עיירה ששקודה לסייע לכל יולדת ולכל חולה, אינה יכולה, ואינה רוצה, למנוע שפיכות דמו של אחד מבניה המוצא להורג על לא עוול בכפו. הדבר הופך את כל החברות הללו, על כל התורה, הצדקה והמעשים הטובים שבהן, לקליפה ריקה, שכן בשעה שבאמת צריך אחד מבני הקהילה לסיוע — לא רק שאין יד מושטת לו, אלא שכל העיירה תומכת במוציאו להורג, בר' ישראל שלמה. יש בכך משום יחס סרקאסטי כלפי העיירה, אך מבחינה ספרותית יש כאן אירוניה חריפה כלפי עגנון עצמו, כאילו מעיד הוא בפני הקורא ואומר: אם פוגש אתה קטעים אידיליים בסיפורי על בוטשאטש, אל תקבלם כאילו תוכם כברם, שכן העיר אין תוכה כברה. במתכוון מעורר המספר את הקורא לפקפק בטהרה ובקדושה המתוארים בסיפורים אחרים, בשעה שמכניס הוא קטע האופייני לסוג זה של סיפורים לתוך מעשה יעקילי, מעשה הסותר ומשמיט את הקרקע מתחת רגליהן של כל החברות הללו.

ואפילו בכך לא די לו, למספר, שבסיפור זה כנראה פרק מעל נפשו עול כבד של טינה ומרירות. ברשימת החברות הללו נזכרת גם חברה אחת שאינה קיימת, ורק בה נזכר שמו של אדם, בעוד תיאור שאר החברות הוא תיאור סתמי. אותה חברה היא החברה שלה זקוק היה יעקילי יותר מכל, חברת "פדיון שבויים". וכך מספר עגנון: "לשעבר חברה אחת היתה בעיר, כמו ברוב הקהילות שבפולין, פדיון שבויים שמה, וגדולה שבכל החברות היתה. משבטלה מלכות פולין בטלה חברה, שאף על פי

שידה של מלכות אוסטריה היתה קשה על ישראל, שוב לא היו הפריצים משליכים את המוכסים שלא שילמו את הראט"ע בעונתה, ושוב לא הוצרכו לפדות שבויים. ועוד, ר' ישראל שלמה חשוב היה בעיני האומות היה מליץ טוב ליהודי הכפרים ועל כל צרה שלא תבוא היה משתדל לפני השרים והם עושים את רצונו (עמ' 512). משמע, חברת פדיון שבויים בטלה משני טעמים, ראשון טעם היסטורי, שינוי המלכויות ושינוי תנאי החיים; ואולם העיקר הוא הטעם השני, שכן הוא קשור לסיפור שבו מצוי הקטע: ר' ישראל שלמה עצמו ממלא את מקומה של חברת פדיון שבויים כולה בהשפעתו ובהשתדלותו אצל שרי המדינה, ולא עוד אלא שהמספר מרחיב בהמשך ומתאר כיצד מסייע ר' ישראל שלמה אפילו לשרי פולין בהשתדלותו למענם בפני שרי אוסטריה. ר' ישראל שלמה הוא איפוא מעיין הישועה של כל העיר, של הכפרים שסביבותיה, ואף של הגויים, ואף הנכבדים שבהם, הפונים אליו לעזרה בכל שעת צורך.

אין עגנון מביא לפנינו דוגמה כיצד הושיע ר' ישראל שלמה מישהו. הסיפור שבו כלול הקטע מספר כיצד הביא אותו אדם מוות אכזר על מי שלא נשא חן בעיניו, בכוח אותה השפעה שהיתה לו בפני השלטונות. המושג "פדיון שבויים" מושם כאן ללעג מר, שכן תחת לפדות שבוי, מוסר ר' ישראל שלמה אדם מישראל בכוונה וביודעין להריגה בידי גויים (ואולי לא מקרה הוא שיעקילי גם נתפס וגם הוצא להורג בו' אדר). על ידי כלילת קטע זה בתוך תיאור חבורות הצדקה, החסד והמעשים הטובים של העיירה, רומז עגנון ליחסו אל כולן.

דומה שבאמצעות קטע זה שבתוך "יעקילי" ביקש עגנון להציג בפנינו "פנים אחרות" של בוטשאטש, פנים של אכזריות, רשעות וקטנוניות אין קץ, ולרמוז כי העיירה על כל מוסדותיה שתי פנים להן, ולא להן בלבד, אלא גם לדבריו של המספר המספר את סיפורן.